

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ РЕГІОНАЛЬНОЇ МЕМУАРИСТИКИ

Литвиненко А.І.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті окреслено основні підходи до вивчення мемуарних джерел у сучасній гуманітаристиці. Схарактеризовано поняття «культурологічний дискурс» та розкрито сутність культурологічного підходу в дослідженні регіональної мемуаристики Полтавщини кінця XIX – початку XX століть.

Ключові слова: регіональна мемуаристика, культурологічний дискурс, культурологічний підхід, спогади, Полтавщина кінця XIX – початку XX століть.

Постановка проблеми. На думку Льва Когана, «у культурі існує тільки *вічне сьогодні*, адже в ній залишаються лише ті твори, які живуть *сьогодні* та продовжують хвилювати сучасників» [6, с. 143]. Високий читацький і дослідницький інтерес до мемуаристики доводить, що незалежно від часу створення спогади ніколи не втрачають своєї актуальності. Мемуари завжди були і є носіями історичної пам'яті, «засобом «духовної наступності поколінь», показником рівня цивілізованості суспільства, його свідомого ставлення до свого минулого, й, у такий спосіб, до свого існування взагалі» [15, с. 43]. У сучасній гуманітаристиці інтерес до спогадової літератури набув мультидисциплінарного характеру. Мемуаристика досліджується з погляду різних наук – історії, соціології, психології, лінгвістики, а тому підходи до вивчення цього різновиду особливих джерел різняться.

Серед найбільш поширених підходів – *інформаційний*, який дає можливість проаналізувати мемуари з погляду носіїв інформації – джерел про реальну дійсність минулого, зафіксовану в письмовій формі. Згідно з цим підходом, спогади належать до документальних, історичних свідчень. У них відображено спосіб життя автора і його оточення, зафіксовано особливості поведінки людей у конкретних обставинах, висвітлено індивідуальний стиль як окремих громадян, так і різноманітних соціальних верств, відтворено мозаїку життя соціуму загалом. Мемуари «містять певний культурний код (в якому враховано мовний етикет, етнічну чи соціальну приналежність, конфесійні упередження, стать, пріоритети мікрогрупи, освіту, ідеологію, родинну традицію, підсвідомі комплекси і т.д.)» [7, с. 54].

В основі *комунікативного підходу* до вивчення мемуаристики покладено концепцію «індивідуалізації» К. Юнга [18]. Її сутність полягає в наявності між особою (суб'єктом спогадів) і суспільством «вторинних зв'язків», завдяки яким людина усвідомлює своє місце у двох площинах – екзистенціальній (зв'язки зі своїм соціально-культурним середовищем – добою, сучасниками, з конкретною соціальною групою і т.п.) та еволюційній (зв'язки з попередніми й наступними поколіннями, преребігом історичного часу). Відповідно до цього підходу, мемуари найбільш послідовно втілюють процес самопізнання особистості. Окрім усвідомлення суб'єктом спогадів міжособистісних зв'язків, мемуарист також усвідомлює й автокомунікативні зв'язки (М. Румян-

цева) [13, с. 466], завдяки яким вдається виявити позицію самого автора, його особисте ставлення до відтворюваних подій, ступінь включення в історико-культурний процес.

Біографічний підхід – засадничий для дослідження мемуаристики, оскільки передбачає вивчення життєвого шляху й продуктів творчої діяльності окремої особистості. Зауважимо, що виникнення біографіки як напряму гуманітарних знань позиціонує її як «синтетичну» науку про людину та висуває ряд проблем, пов'язаних із джерелами створення біографій, серед яких мемуари відіграють першорядну роль. До того ж біографія, своєю чергою, стає об'єктом наукової рефлексії.

На відміну від названих вище підходів, вивчення мемуаристики з погляду культурології спрямоване на розкриття когнітивного потенціалу джерела в межах культурологічного дискурсу. Як відомо, принципом контролю над породженням будь-якого дискурсу, є дисципліна, яка встановлює для нього кордони (М. Фуко) [16, с. 45]. Специфіка культурологічного дискурсу обумовлена поліцентричністю культурології, яка так само, як і культура, «вся твориться на кордонах» (М. Бахтін). Перебуваючи на перетині дисциплінарно усталених наук – філософії, етнології, естетики, мистецтвознавства, надто – літературознавства й психології, а також семіотичних наук – семиотики, герменевтики, епістемології тощо, сучасна культурологія прагне до вироблення відповідного понятійно-категоріального апарату, утвердження власної словесної семантики, способу вираження думок та смислів [14, с. 3].

Нині наукове й методологічне обґрунтування культурологічного дискурсу перебуває у процесі становлення. Водночас відрізнити його від будь-якого іншого можливо. На відміну від філософського, культурологічний дискурс не обмежується застосуванням раціонального мислення, у його арсеналі – значна кількість емпіричних фактів. Характерним для нього є використання різноманітних форм та видів когнітивної діяльності, підвищений інтерес до профанного й буденного, аналіз широкого кола аксіологічних проблем, понять і феноменів повсякденності, трактувань ментальних процесів тощо.

Одним з найважливіших чинників у виробленні культурологічного дискурсу є робота зі словом як реально існуючим знанням ціннісного, смислового оприсутнення людини в культурі. На думку Хорхе Луїса Борхеса, саме по собі

слово здатне віднайти той сенс, який пов'язаний із сутністю людського життя. Слово є центральним елементом будь-якої культури, оскільки по-справжньому в житті культури, в її пам'яті входять тільки вербалізовані смисли, ті, які «проговорюються» у слові [12, с. 24]. У зв'язку із цим дослідження мемуарних джерел з позиції інтердисциплінарності культурологічного знання зумовлює широкі можливості.

Мета статті – з'ясувати культурологічні за-сади та охарактеризувати основні підходи до вивчення джерел регіональної мемуаристики Полтавщини кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Для аналізу мемуаристики з погляду культурології варто взяти до уваги дві ключові характеристики культури:

а) наявність автора, як головної дійової особи, яка відтворюючи власний життєвий досвід, водночас є і суб'єктом, і об'єктом культури;

б) амбівалентність самого джерела як об'єктивно існуючого діалогу автора і культури, у якому виявляється протиставлення індивідуального й загального, особистості та соціуму. Зауважимо, що в мемуаристиці діалогічність набуває більш об'ємного, поліфонічного звучання і виявляється у формі внутрішнього діалогу автора з персонажами, з самим собою, із читачем, або у формі «метадіалогу» – з іншими творами, зі своєю епохою, майбутнім.

Функціональність мемуаристики спрямована на забезпечення безперервності культуротворчого процесу та реалізацію основних функцій культури – інформаційної, комунікативної, інтеграційної, аксіологічної, людинотворчої тощо:

– мемуаристика базується на ретельному відборі життєвого матеріалу, що призводить до концентрації у спогадах тих фактів, осіб, подій, ідей, які важко віднайти в інших джерелах;

– мемуари здатні «експлікувати механізми живої комунікації, відтворювати моменти живого спілкування, напругу життєвого середовища, здійснювати рефлексію не відсторонену, а включену в комунікативний життєвий простір» [8, 6-7];

– мемуари є носіями соціальної пам'яті, у них «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера» [7, с. 58];

– мемуари висвітлюють минуле як «індивідуально-персоналізований зріз часу» й водночас містять «відбиток громадського смаку в широкому розумінні» [7, с. 55];

– автори мемуарів постійно (свідомо чи підсвідомо) виходять на «вічні проблеми», розглядаючи їх з різних поглядів та різних смисложиттєвих категорій.

У з'ясуванні жанрової сутності мемуаристики постає питання атрибуції: хто і з якою метою пише мемуари? Із цих позицій розрізняють мемуари-автобіографії та мемуари-«сучасні історії». Мемуари-«сучасні історії» (так звані історичні мемуари) зорієнтовані на оприлюднення в майбутньому. Пріоритетним для них є детальний, хронологічний виклад інформації про суспільно значущі події та явища. Однією з характерних ознак історичної мемуаристики є панорамний виклад матеріалу та наявність значної кількості портретних характеристик як квінтесенції свого часу, які виявляють ментальний контекст. Натомість мемуари-автобіографії

адресовані насамперед нащадкам, зорієнтовані на узагальнення індивідуального життєвого досвіду автора та оприсутнення у них внутрішньорідинних зв'язків суб'єкта спогадів [3, с. 634].

Основним джерелом написання будь-яких спогадів є пам'ять автора, відповідно до чого розрізняють такі ключові характеристики мемуарного джерела: *ретроспективність, достовірність, авторська суб'єктивність*.

Ретроспективність – одна з ключових особливостей мемуаристики, оскільки між часом написання мемуарів та відтворюваними подіями неодмінно лежить певний проміжок часу. Він може бути абсолютно незначним (у щоденниках, листах, дорожніх нотатках), так і як завгодно великим (у спогадах, автобіографіях, літературних портретах, картинах). Очевидно, що віддаленість часу написання спогадів від описуваних подій призводить до появи в тексті ненавмисних помилок, що ставить під сумнів достовірність джерела загалом. Правдивість мемуарів безпосередньо залежить від особистої зацікавленості автора, а також від умов роботи над мемуарним твором (що, звичайно, слід обов'язково враховувати). На достовірність джерела особливим чином впливає суб'єктивність поглядів мемуариста, його життєва позиція, світоглядні орієнтири, тип мислення, емоції, свідомі і навіть підсвідомі імпульси. Водночас суб'єктивність є об'єктивною та невід'ємною особливістю мемуаристики. Саме в суб'єктивності джерела зосереджений «виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісне розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій» [7, с. 54], а також відображені доба та умови в яких створювався текст.

Очевидно, що писати мемуари під силу не кожному. Імпульсом до їхнього створення є готовність людини поділитися своїми міркуваннями стосовно прожитого життя, а також – усвідомлення значущості своєї біографії як для самого себе, так і для суспільства загалом. Написання мемуарів вимагає від автора й хисту митця. Традиційно творцями спогадів стають письменники, музиканти, учені, художники, відомі історичні діячі, професійні досягнення яких, як і сама біографія, викликають суспільний інтерес. Проте, як правило, найбільшу увагу громадськості привертала мемуари видатних осіб, які до того ж ретельно вивчалися й публікувалися навіть за життя їхніх авторів, а спогади маловідомих осіб залишалися непоміченими, забутими. Слід взяти до уваги й той факт, що більшість маловідомих або нині забутих мемуаристів, жили зазвичай не в столиці, а в невеликих містах та містечках, тож їхній спадок, як правило, залишається молочивченим. Саме ця спадщина, на нашу думку, і становить основу регіональної мемуаристики, яка до сьогодні є не оприлюдненою та не дослідженою. У силу різноманітних обставин, нині більшість свідчень або втрачені, або перебувають у забутті. У зв'язку із цим і поняття регіональної мемуаристики ще не набуло наукового осмислення.

Характеризуючи джерела регіональної мемуаристики за змістом, стає очевидним їхнє максимальне наближення до проблем повсякденності. У більшості цих текстів переважає життєпис у деталях, натомість набагато менше представлений суспільний контекст: поодинокі висвіт-

люються події суспільно-політичного чи громадського значення. Очевидно, це пов'язано з тим, що авторами спогадів переважно ставали особистості не «першого ряду», а «другого» чи навіть «третього» ряду. Водночас усі ці джерела є не менш цікавими з дослідницького погляду. Адже, на думку музеєзнавців саме свідчення звичайної людини, яка не прагне «вписати» власний життєвий досвід в історичний контекст, демонструють найбільш тісний зв'язок з емпіричною реальністю. Лексика регіональної мемуаристики, як правило, далека від офіційної. Вона є невимушеною, образною та емоційно забарвленою. А малоістотні (на перший погляд) життєві подробиці, на які зазвичай рясніє спогадове джерело, здатні максимально увиразнити та наблизити ментальний образ і «дух» свого часу до читача.

Розглянемо деякі приклади регіональної мемуаристики Полтавщини кінця XIX – початку XX століть і зробимо невеликий екскурс в історію становлення жанру. На початку XVIII століття під впливом культурно-історичних змін мемуаристика набуває особливої популярності й остаточно утверджується як окремий напрям літературно-художньої творчості. У цьому процесі особливу роль відіграли події 1812 року, які посилили відчуття причетності кожної людини до життя Вітчизни. По-новому став сприйматися особистісний досвід кожного учасника історії. Популяризації мемуаристики сприяло також поширення ідей французької та німецької освіти: «розбурхана розумова діяльність, маса нововведень, які увійшли в життя, нашоувували на порівняння старого й нового, виникало бажання записати, зберегти для самого себе й близьких осіб те, що було колись і що все більше змінювалося» [17, с. 9-10]. Водночас суттєвою рисою мемуарів XVIII століття є їхнє переважно вузьке сімейне призначення й зорієнтованість на близьких нащадків.

У XIX столітті, зокрема у другій його половині, мемуари стають органічною сферою письменницької творчості. Своєрідність жанру пов'язана з новою публіцистичною формою існування спогадів. Відбувається перехід від абстрактно-просвітницьких схем у поясненні минулого до історизму. Спогади стають суспільно вагомими, нове (друковане) життя отримують мемуари попереднього століття. Мода та звичка багатьох людей фіксувати свої враження від пережитих подій, виявляти своє ставлення до них, розмірковувати про власні успіхи й прорахунки вважалися важливими. Спогади, щоденники, есе й нотатки набули широкого вжитку в повсякденній практиці: для читання в родинному колі чи колі друзів. Поряд з епістолярним жанром мемуаристика поступово втрачає функцію літописання, набуту упродовж попередніх століть, і стає атрибутом шляхетності.

На межі XIX-XX століть особливою популярність в періодиці мають особові джерела представників відомих шляхетних родів. На сторінках газет «Киевская старина», «Исторический вестник», «Московитянин», «Северная пчела» активно публікувалися щоденники Григорія Галагана [11; 5], спогади небоги Трощинського Софії Скалон [2], записки повітового маршалка Булюбаша з села Гриньки на Полтавщині [4, 5]. Представлені на шпальтах тогочасної періодици джерела скла-

дають комплекс так званих «домашніх мемуарів» (термін М. Грабовського). Більшість цих текстів містять фрагменти українських переказів, легенд, оповідей, яким притаманні риси романтизму й саркалізації, виразно продемонстровано непорушність тогочасних шляхетних традицій. З іншого боку, зміст опублікованих спогадів свідчить про зорієнтованість заможних полтавців на європейські культурні зразки, насамперед в облаштуванні власного способу життя, зокрема дозвілля. Часто йшлося про домашнє музикування, співи й танці. Детально висвітлювалися маєткові концерти й театральні вистави, у яких брали участь талановиті кріпосні артисти, навчені запрошеними з Європи професійними музикантами.

До прикладів регіональної мемуаристики Полтавщини початку XX століття належать також спогади відомого театрального режисера Миколи Боголюбова «Шестдесят лет в оперном театре...» [1]. Окремий розділ опублікованої книги присвячений Полтавському періодові його творчості, коли на початку 20-х років XX століття М. Боголюбов як керівник Харківської опери співпрацював із засновником Полтавського оперного театру Олександром Єрофєєвим (1884-1968). У мемуарах М. Боголюбова особлива увага приділяється суспільному контексту. Це пов'язано з тим, що діяльності митця збігалася в часі зі становленням національного оперного театру і була спрямована на подолання численних труднощів, які спіткали українську оперу, зокрема на провінційному рівні. У спогадах йдеться про важкі умови праці акторів, нестачу фінансування, матеріального забезпечення та професійних музикантів. За таких обставин нерідко траплялися й курйозні випадки. М. Боголюбов описує одну з них. Для виконання партії Фараона (опера Дж. Верді «Аїда») у Полтаві не знайшлося соліста і О. Єрофєєв терміново звернувся до М. Боголюбова телеграмою такого змісту: «Нет царя, пришлите немедленно царя!». М. Боголюбов відповів: «В Харькове царя нет, необходимо приготовить его в Полтаве» [1, с. 168]. Очевидно, що листування такого змісту не могло залишитися поза увагою захисників правопорядку. На щастя, обидва адресати надали лише письмові пояснення.

Цікавим прикладом з комплексу регіональної мемуаристики Полтавщини є також спогади нині маловідомого українського композитора Леоніда Лісовського (1866-1934), який упродовж десяти років жив і працював у Полтаві. Мемуари «Десять лет в Полтаве (1899-1909) из дневников и воспоминаний» є унікальними з історіографічного погляду, а також мають значну художню цінність. У них детально та різнобічно висвітлено гастрольно-мистецькі події Полтави початку XX століття й водночас подано цікаві свідчення про громадське, суспільне, а також приватне життя мешканців тогочасної провінції. Особливістю спогадів Л. Лісовського є велика кількість портретних характеристик, наявність оціночних суджень щодо висвітлених подій, образність та емоційна насиченість джерела. Як головний герой оповіді, автор яскраво й метафорично розкриває свої стосунки з полтавським оточенням: інтелігенцією та чиновництвом, колегами по роботі та учнями [10]. Музикант постійно коментує ситуації у яких опиняється, рефлексує з приво-

ду власних вчинків і стосунків з іншими людьми, аналізує реакцію оточуючих на свою творчість, описує сімейні та побутові подробиці власного життя. Загалом спогади Л. Лісовського є відображенням досвіду соціокультурної адаптації митця в регіональній культурі.

Висновки. Нині проблема осмислення регіональної мемуаристики як історико-культурного феномену залишається вирішеною частково, оскільки не оприлюднені й не описані численні регіональні джерельні комплекси по всій Україні.

На нашу думку, дослідження мемуарних джерел з культурологічного погляду має полягати в такому:

– характеристика спогадового джерела як культурного артефакту й історико-культурного феномену;

– встановлення когнітивного потенціалу мемуарного джерела у вивченні різноманітних явищ регіонального порядку й регіональної культури загалом;

– встановлення ціннісних пріоритетів мемуаристики як форми філософської рефлексії;

– розкриття сутності мемуарного джерела з позиції антропотексту й соціотексту, що дає змогу продемонструвати двоедність людини як індивідуальної та соціальної істоти;

– виявлення у спогадовому тексті індивідуально-особистісного, екзистенційного досвіду автора як акту ментального самопізнання та самоусвідомлення;

– інтеграція в аналізі мемуаристики даних багатьох гуманітарних дисциплін та вироблення на їхній основі культурологічного дискурсу.

Список літератури:

1. Боголюбов Н. Н. Шестьдесят лет в оперном театре: воспоминания режиссёра. – М.: Издательство ВТО, 1967. – С. 302.
2. Исторический вестник. – 1851. – С. 346.
3. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 702 с.
4. Киевская старина. – 1888. – Октябрь. – Т. 23. – С. 152.
5. Киевская старина. – 1898. – Сентябрь. – Т. 62. – С. 197.
6. Коган Л. Н. Сокровищница философских идей // В четвертом измерении: философские идеи русской литературы. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. пед. ин-та, 1994. – С. 143.
7. Коляструк О. Джерела з історії повсякденності // Повеєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) у 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2 / [відп. ред. В.М. Даниленко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 49-73.
8. Кребель И. Мифопоэтика Серебряного века. Опыт топологической рефлексии / И. Кребель. – СПб.: Алетейя, 2010. – 592 с.
9. Культурология // Культурология. XX век. Словарь. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С. 248-253.
10. Литвиненко А. І. Образ жизни губернии глазами мемуариста // Scientific Journal «ScienceRise» № 2/1(19), 2016 – С. 74-79.
11. Московитянин. – 1851. – Кн. 8. – С. 330.
12. Петровский И. Феномен Борхеса // Х. Л. Борхес. Письмена бога (Сост., автор вступительной статьи и прим. И. Петровский) – М.: Республика, 1994. – С. 5-24.
13. Румянцева М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века // Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М., 1998. – С. 466.
14. Самойленко О. І. Діалог як музично-культурологічний феномен сучасного музикознавства: методологічні аспекти Автореф. дис. ... д-ра мистецтвознав.: 17.00.03 / О. І. Самойленко; Нац. муз. акад. ім. П. І. Чайковського. – К., 2003. – 36 с.
15. Тартаковский А. Г. Мемуары как феномен культуры / А. Г. Тартаковский // Вопросы литературы. – 1999. – № 1. – С. 35-55.
16. Фуко М. Порядок дискурса // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / пер. с франц. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
17. Чечулин Н. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. – СПб, 1891. – 16 с.
18. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг // Психология индивидуальных различий. – СПб.: М.: Университетская книга, 1998. – 716 с.

Литвиненко А.И.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОЧНИКОВ РЕГИОНАЛЬНОЙ МЕМУАРИСТИКИ

Аннотация

В статье обозначены основные подходы к изучению мемуарных источников в современной гуманитаристике. Охарактеризован понятие «культурологический дискурс» и раскрыта сущность культурологического подхода в исследовании региональной мемуаристики Полтавщины конца XIX – начала XX веков.

Ключевые слова: региональная мемуаристика, культурологический дискурс, культурологический подход, воспоминания, Полтавская конца XIX – начала XX веков.

Lytvynenko A.I.

Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University

CULTUROLOGICAL PRINCIPLES AND BASIC APPROACHES TO STUDYING SOURCES OF REGIONAL MEMOIRISTICS

Summary

This article outlines main approaches to the study of memoir-based sources in modern humanitaristics, characterizes cultural discourse as a concept and unveils the essence of the culturological approach to memoir study. The article reflects on the concept of regional memoiristics and explores cognitive potential of personal sources of information found in Poltava in late XIX – early XX century, for regional culture studies.

Keywords: regional memoiristics, culturological discourse, culturological approach, memories, Poltava of late XIX – early XX centuries.